

A RENDSZERVÁLTÁS NAPLÓJA

PETŐ IVÁN

A rendszerváltás forгатókönyve Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben

1. kötet. Dokumentumok

1988. november 27. – 1989. június 10.

Szerk. Bozóki András, Ripp Zoltán

Jegyzetek: Ripp Zoltán

Anyaggyűjtés, közreműködés a szerkesztésben,
a jegyzetírásban és a szöveggondozásban:

Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla,

Ripp Erzsébet

Magvető, Budapest, 1998. 608 old.

2. kötet. Dokumentumok

1989. június 13. – július 7.

Szerk. Bozóki András, Ripp Zoltán

Jegyzetek: Ripp Zoltán

Anyaggyűjtés, közreműködés a szerkesztésben,
a jegyzetírásban és a szöveggondozásban:

Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla,

Ripp Erzsébet

Magvető, Budapest, 1998. 658 old.

3. kötet. Dokumentumok

1989. augusztus 3. – augusztus 29.

Szerk. Bozóki András, Kalmár Melinda,

Ripp Zoltán. Szöveggondozás: Ripp Erzsébet

Anyaggyűjtés, közreműködés a szerkesztésben
és a jegyzetírásban: Elbert Márta, Révész Béla

Magvető, Budapest, 1999. 653 old.

4. kötet. Dokumentumok

1989. augusztus 30. – szeptember 18.

Szerk. Bozóki András, Kalmár Melinda,

Ripp Zoltán. Szöveggondozás: Ripp Erzsébet

Anyaggyűjtés, közreműködés a szerkesztésben

és a jegyzetírásban: Elbert Márta, Révész Béla

Magvető, Budapest, 1999. 557 old. 1–4. kötet 8000 Ft

5. kötet. Dokumentumok

**Az 1989. szeptember 18-i megállapodástól
a szabad választásokig**

Szerk., jegyzetek és tárgymutató: Ripp Zoltán

Szöveggondozás és kronológia: Ripp Erzsébet

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.

738 old., 3000 Ft

6. kötet. Dokumentumok

**A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások politikai
munkabizottságainak jegyzőkönyvei**

Szerk. és jegyzetek: Kalmár Melinda, Révész Béla

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.

761 old., 3000 Ft

7. kötet. Alkotmányos forradalom

Tanulmányok

Szerk. Bozóki András. Új Mandátum Könyvkiadó,

Budapest, 2000. 825 old., 3000 Ft

8. kötet. Portrék és életrajzok

Készítette: Bozóki András, Elbert Márta

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.

332 old., 3900 Ft

Több mint tíz évvel az európai kommunista rendszerek megszűnte után meglehetősen bizonyossággal állítható, hogy a jogállamra, a többpárti parlamentáris demokráciára és a piacgazdaságra történő áttérés Magyarországon járt a legkisebb megrázkódtatással.

A régi politikai rendszer összeomlását előidéző gazdasági válság Magyarországon is maga alá temette a külgazdasági kapcsolatrendszert, az ipari, a mezőgazdasági, a szociális struktúra számottevő részét; a GDP, az életszínvonal visszaesésének aránya és tartóssága jelentősebb volt, mint az 1920-as évek végen kezdődő világgazdasági válság idején. Ennek

ellenére nálunk a rendszerváltás megrázkódtatásai, a verbális összecsapásokon és az egyetlen taxisblokádon kívül, nem váltottak ki jelentősebb nyílt konfliktusokat, sztrájkokat; az eddigi három, választással hatalomra került kormány nemcsak hogy kitöltötte mandátumát, de ezt még komoly veszély sem fenyegette.

A békés átalakulásban, a reformnál radikálisabb, a forradalmak szokásos jegeit viszont mellőző változásban, a rendszerváltásban, amelyet utóbb éppen az említett kettősségre utalva neveztek refolúciónak, illetve alkotmányos forradalomnak is, döntő szerepet játszottak az ellenzéki politikai szervezetek és a ha-

talmat birtokló állampárt képviselőinek 1989-es tárgyalásai.

A *rendszer váltás forгатókönyve* kötetei e tárgyalás-sorozat dokumentumait tárják az olvasó elé. Ezzel és a korábban megjelent forrás kiadványokkal együtt alig több mint tíz évvel az események után az 1989–90-es fordulat a széles nyilvánosság számára a magyar történelem egyik, ha nem a leginkább dokumentált eseményévé vált. Bárki hozzáférhet az

1 Érdemes a köteteket ezúttal részletesebben is bemutatni, hiszen a kezünkben tartott sorozat közel sem szokványos. A nyolc kötet első négy, 1999-ben megjelent darabját a Magvető Kiadó jegyzi, míg a további négyet az Új Mandátum. Az utóbbiak közül az utolsó, a nyolcadik kötet, amely az úgynevezett kerekasztal-tárgyalások szereplőiről készült képeket és életrajzokat teszi közzé, szintén 1999-ben látott napvilágot, míg a megelőző három

Antall József, Szabad György, Orbán Viktor, Kövér László, Torgyán József, Boross Imre, Magyar Bálint, Pető Iván 1989-ben
Forrás: A rendszer váltás forгатókönyve. 8. kötet. Portrék és életrajzok

egykori MSZMP Központi Bizottsági üléseinek 1989. évi jegyzőkönyveit tartalmazó két vaskos kötethez,¹ tanulmányozhatja a szovjet politikának a térséggel kapcsolatos egykori álláspontját, illetve a szovjet és magyar politikai vezetők között a nyolcvanas évek második felében lezajlott tárgyalások dokumentumait.² Elérhetőek a nemzetközi politika egyéb fontos forrásai is,³ és az egykori politikai rendőrség sok fontos irata,⁴ hogy a különböző tanulmányokat, visszaemlékezéseket és más feldolgozásokat most ne említsük.

1 ■ *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1–2. kötet.* Szerkesztette: S. Kosztricz Anna, Lakos János, Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1993.

2 ■ *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel.* Szerk. Baráth Magdolna, Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 2000.

3 ■ Békés Csaba, Malcolm Byrne: *Rendszer váltás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok.* National Security Archive – Hidegháború-történelmi Kutatóközpont – 1956-os Intézet, Bp., 1999. (Kézirat az 1999. június 10–12-én Budapesten tartott konferenciára).

4 ■ Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban.* Magvető, Bp., 1996. 2. kötet, 184. sk. old.

2000-ben. Az első négy kötetben szerepel szerkesztőbizottság (Erdmann Gyula, Földi Tamás, Gecsényi Lajos, Gerő András, Pajkossy Gábor, Rainer M. János, Varga János), valamint főszerkesztőként Bozóki András. A további négy kötetben ilyen posztokat már nem tüntetnek fel.

A kiadvány egészének és egyes darabjainak tényleges szerkesztői, illetve a jelentős jegyzetapparátus készítői, Bozóki András, Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla, Ripp Erzsébet, Ripp Zoltán, az első négy kötetben – a főszerkesztő kivételével – szerkesztőként, a további négyben már mind a hatan sorozatszerkesztőként szerepelnek. Az egyes könyvekben a fentiek túlmenően feltüntetik, hogy a szerkesztők közül kik viselték az adott kötet gondját, kik szerkesztették, kik készítették a jegyzeteket.

Az első kötet elején álló, Bozóki András és Ripp Zoltán által jegyzett bevezető a sorozat egésze által feldolgozott forrásanyaggal kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat közlő dolgozatként olvassuk, miközben tételesen csak az első négy kötettről tesz említést, a továbbiakat kissé bizonytalan tervként említi.

Az Új Mandátumnál megjelent kötetetek élén külön-külön – nevezzük így – eligazító előszó áll. Pon-

tosabban a nyolcadik kötetben ezt az írást, miként az elsőnél is, bevezetésnek nevezik, s az előszó szerzője itt nem más, mint a Magyar Köztársaság elnöke, Göncz Árpád, aki egy, leginkább a sorozat első tagjának elejére kívánczó meleg hangú írásban ajánlja az olvasó figyelmébe a kiadványt.

A fentiek ellenére a sorozat szerkesztésében és küllemében egyaránt egységes, vagyis egyetlen kiadvány kötetivel van dolgunk, jöllehet az ötödik–nyolcadik kötet darabonként is megvásárolható. Csak a nyolcadik kötet „lóg ki” – a szó szoros értelmében is – a sorozatból, nyilvánvalóan a fényképközlés technikai követelményei miatt: más a mérete, a papírja, mint a többi hétnek, s szemben azokkal, kemény kötésű, sőt a borítón látható, máshol szándékosan majdnem színes folttá torzított csoportkép itt torzításmentesen érvényesül.

A nyolcadik kötet mellett tartalma alapján a hetedik is elkülönül a többitől. Míg ugyanis az első hat könyv és másként ugyan, de a nyolcadik is forrásközlés, a hetedik a magyar rendszerváltással foglalkozó tanulmányok gyűjteménye.

A feldolgozott téma törzsanyaga, legfontosabb dokumentumai az első négy kötetben található. Az első kötet közli az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) 1989. márciusi megalakulásától az MSZMP-vel folytatott tárgyalások kezdetéig tartó időszakának dokumentumait, ide értve a júniusban induló tárgyalássorozat előkészítését is. E kötetben kap helyet néhány, a szerkesztők által a tárgyalások előzményének tekintett dokumentum is.

A második–negyedik kötet időrendben teszi közzé a tárgyalások kezdetétől az – 1989. szeptember 18-i megállapodással történő – érdemi lezárásukig tartó időszak, pontosabban a hivatalosan középszintű politikai egyeztetésnek nevezett fórum, illetve az összesen három alkalommal ülésező legfelsőbb szint, valamint az ebben az időszokban tartott Ellenzéki Kerekasztal üléseinek jegyzőkönyveit.

Az ötödik kötet zömét a szeptemberi megállapodás után még formálisan tovább működő, ám a politikacsinalás fókuszából kikerülő Ellenzéki Kerekasztal üléseinek jegyzőkönyve alkotja. És végül a hatodik kötet teszi közzé a tárgyalások munkabizottságainak jegyzőkönyveit, pontosabban emlékeztetőit.

Felvethető, hogy az alkotmányos forradalom története szempontjából a munkabizottságokban zajló tárgyalások összehasonlíthatatlanul fontosabbak voltak, mint az 1989. szeptember utáni Ellenzéki Kerekasztal-ülések. Valóban, az első négy kötet és a hatodik alkot szerves egységet, az ötödik, a szeptemberi megállapodást követő időszakról szóló dokumentumokkal inkább az előbbieket függelékének tekinthető. Ugyanakkor logikus a szerkesztők eljárása, hogy folyamatában kívánták közölni az Ellenzéki Kerekasztal összes jegyzőkönyvét, sőt eljárásukat az is indokolja, hogy a munkabizottsági ülések nagyobb részéről csak kivonatos ismertető állnak rendelkezésre, az ütköző álláspontok nem jelennek meg olyan pórén, mint az első öt kötet lapjain.

Külön érdemes néhány szót szólni a két utolsó kötetéről. A nyolcadik – az egykori, közel 150 órás, az Ellenzéki Kerekasztalról, illetve az MSZMP-vel folytatott tárgyalásokról készített videofelvételekből kiemelt, több száz fotóportréval – az érdeklődő utókor számára is érdekes lehet, s nem csak az egykori résztvevők nosztalgizálására alkalmas. Hasznos az ugyanitt közzétett, a tárgyalássorozat résztvevőiről készített életrajzi összeállítás is. Apróság, de kár volt az egyébként minden tudományos igényt kielégítő sorozat ezen kötetébe a fényképek közé jellemzőnek szánt idézeteket applikálni. Ez az elfogulatlanságra törekvő, minden önkényes kiemelést, beavatkozást kerülő, következetesen végigvitt szerkesztői koncepciót feladó megoldás egy képes album irányába tolja el a kötetet.

A hetedik könyv, a tanulmányok külön recenziót érdemelnének. Itt csak annyit érdemes megjegyezni, hogy a huszonöt szerző írása sokféle nézőpontot képvisel, egészében sokoldalú képet ad a rendszerváltásról. Ugyanakkor a cikkek színvonala, gondolati mélysége természetesen igen eltérő. Még eklektikusabbá teszi a kötetet, hogy a szerkesztők – a tárgyalásokról szóló legfontosabb írások felvonultatása érdekében – nagyjából olyan tanulmányokat gyűjtöttek össze, amelyek korábban máshol már megjelentek, de míg többen az előző megjelenéshez képest igen alaposan átdolgozták, gyakorlatilag újraírták dolgozatukat, mások ezt nem tették meg.

2. A legtöbb vitát *A rendszerváltás forgatókönyve* körül maga a cím válthatná ki – ha folynának a nagy jelentőségű és igényes munkáról disputák. Maga a rendszerváltás kifejezés eleve megosztó, hiszen az 1990-nél hatalmasra kerülő kormánykoalíció pártjai és híveik ezt a megnevezést soha nem fogadták el, ők inkább a rendszerváltozást használták, használják. Mára már a Fidesz és a szellemi vonzásköre is közéjük tartozik.

Való igaz, a rendszerváltás kifejezést az SZDSZ használta először, egyebek közt az első, még jóval az MSZMP és az ellenzék között folyó tárgyalások előtt nyilvánosságra hozott programján.

A két szó közötti különbség természetesen több, mint amennyit egy szótag sejtet.

Az első kötet elején olvasható bevezető korrekten értelmezi, hogy a szerkesztők rendszerváltáson intézményes politikai átalakulást értenek, de nem tér ki arra, miért nem a hasonló értelemben használt másik kifejezést fogadják el.

A rendszerváltozás használói eredetileg elsősorban a rendszerváltóktól kívánták megkülönböztetni magukat

5 ■ Az EKA üléseiről, illetve a háromoldalú tárgyalásokról készített videofelvételek ügyével foglalkozik: Riba István: Filmszakadás. Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások nyilvánossága. *Heti Világgazdaság*, 1997. szeptember 13., illetve: Ripp Zoltán: „Rendszerváltó forráskiadás” (Egy dokumentumkötet-sorozat módszertani tanulságai). *Múltunk*, 2000. 3. szám; valamint dr. Majtényi László: Az Ellenzéki Kerekasztal tanácskozásainak készült videofelvételek nyilvánosságáról szóló adatvédelmi biztosi ajánlás. *Élet és Irodalom*, 1997. szeptember 5.

– fehéreműt vált az ember, mondta volt Antall József, a rendszert változtatja. A rendszerváltás azonban – szemben az egykori miniszterelnök feltételezésével – éppen a szándékoltatást, a tudatosan irányított folyamatot érzékelteti, míg a rendszerváltozás jelentése inkább hasonlít passzív szerkezetre, s azt sugallja, hogy – mintegy tőlünk függetlenül – változott a rendszer.

Szemben a rendszerváltás/rendszerváltozás alternatívával, az nem álláspont kérdése, hogy forgatókönyvet tart-e kezében az olvasó vagy valami más. A forgatókönyv általában előre elkészül, megelőzve magát a forgatást. A cím így akaratlanul is félrevezető: nem mindegy, hogy a különféle törekvések összeütközésével formálódó diskurzus, illetve az ennek révén alakuló rendszerváltás jegyzőkönyvét tartjuk-e a kezünkben, vagy egy előre megírt elképzelést, egy gondosan kialakított szereposztásban előadott történet forgatókönyvét. Egyébként a rendszerváltás forgatókönyve kifejezést használták már: így nevezte az SZDSZ a maga, 1989 elején közzétett programjának a békés átmenetről szóló részét, amelynek jelentős elemei valóban alapul szolgáltak az MSZMP és az ellenzék közti tárgyalások lebonyolítási rendjének kialakításakor.

A kiadvány alcíme – *Kerekasztal-tárgyalások* – szintén indoklást kíván. Kerekasztalt az ellenzéki pártok alapítottak 1989 márciusában. Hivatalosan az Ellenzéki Kerekasztal használta önmagára ezt a megnevezést. Az MSZMP eredeti szándéka szerint kontúrok nélküli politikai egyeztetést kívánt folytatni az egyes ellenzéki szervezetekkel, így a tárgyalásokat is szeretne politikai egyeztető tárgyalásoknak nevezni.

Az ellenzék közös fellépése nyomán ült le végül is egymással a hatalom képviselőiben az MSZMP, illetve egységes partnerként az EKA, valamint, kimondottan az állampárt tárgyalási feltételeként, az általa meghívott, társadalmilag nevezett szervezetek képviselőiben az úgynevezett harmadik oldal. Az említett bevezető álláspontja, miszerint formai értelemben a legpontosabb az egykor is használt „háromoldalú tárgyalások” megnevezés lenne, aligha vitatható. Ugyanakkor indokolt, hogy végül a tárgyalások megnevezésére a leginkább elterjedt kifejezést, a Nemzeti Kerekasztalt, illetve ennek jelző nélküli, rövidebb változatát használják.

3. Minden könyvnek megvan a maga története, és olykor egy regény regénye még izgalmasabb is lehet, mint maga a mű. *A rendszerváltás forgatókönyve* legjelentősebb forráscsoportja az egykori Ellenzéki Kerekasztal üléseinek jegyzőkönyve, pontosabban az ülésekről készült videofelvételek, amelyek a kezdeti időszakról egyetlen közvetlen forrásként szolgálnak. Ha ezen dokumentumok közreadási kísérletének krónikája nem vetekszik is izgalmaiban magukkal a bemutatott tényekkel, a történet érdekes és jellegzetes, szervesen illeszkedik a forráskiadványhoz, nemcsak azért, mert arról szól, hanem azért is, mert a rendszerváltás mikroklímáját érzékelteti.⁵

Az EKA üléseiről a Fekete Doboz Független Videofolyóirat mintegy 150 órát kitevő videofelvételt készített. A kezdetek informális körülményei, a szóbeli megegyezés miatt utóbb tisztázhatatlan maradt, hogy a részletek vagy az egész dokumentum nyilvánosságra hozásához kikötött engedély az érintett személyek vagy a delegáló szervezetek jogosítványa-e. Az azonban egyértelmű volt, hogy a felvételek célja nem a műsorkészítés, hanem a dokumentálás.

1989. decemberében a Fekete Doboz a birtokában lévő anyagból készített egy szerkesztett változatot a Magyar Televíziónak. Három szervezet, az MDF, a KDNP és a Magyar Néppárt azonban nem járult hozzá bemutatásához. Ez feltehetően összefüggött azzal, hogy a novemberi népszavazás után is folytatódott a politikai vita, hogy az egymással szembe fordított ellenzéki pártok közül melyik rúgta fel a korábbi megállapodásokat, az SZDSZ és a Fidesz azzal, hogy nem írta alá a szeptember 18-i, MSZMP-vel kötött egyezséget, s különösen azzal, hogy referendumot kezdeményezett, vagy éppen az MDF, KDNP, Magyar Néppárt azzal, hogy feladta az eredeti ellenzéki álláspontot, és rossz kompromisszumot kötött. A film bemutatása ellen felhozott nyilvános érvek mindenesetre arra épültek, hogy a válogatás egyoldalú, nem tükrözi kellően az álláspontok lényegét.

A Fekete Doboz a teljes anyagból készített másolatot 1990-ben eladta az Országos Széchényi Könyvtárnak, amely később, 1991-ben hozzájárult, hogy a felvételekből a Nyilvánosság Klub közgyűlésén egy rövid válogatást bemutassanak. Az ezt követő tiltakozások nyomán a könyvtár már egyértelműen az érintett személyektől kért hozzájárulást, nem is az anyag egészének vagy részeinek nyilvános bemutatásához, csak kutathatóságához. Négyen azonban, Sólyom László, az Alkotmánybíróság akkori elnöke, aki az MDF delegáltjaként 1989 tavaszán egyik kulcsszereplője volt az Ellenzéki Kerekasztalnak, Füzessy Tibor és Keresztes Sándor, a KDNP vezetői, valamint a tárgyalásokon az MDF-et képviselő, de csak szerény szerepet játszó Timkó Iván még ezt a korlátozott felhasználást sem engedélyezték.

Évekig úgy tűnt, hogy az egyebek között a rendszer átláthatóságát is ígérő változások alapforrásai nem kerülhetnek a nyilvánosság elé. A dokumentumok kiadása érdekében létrejött szerkesztőbizottság sikertelen maradt, amikor 1992-ben megpróbálta a közreadás feltételeit kialakítani, s a későbbiekben sem hárultak el a jogi aggályok, annak ellenére, hogy az EKA valamennyi szervezete hozzájárult az üléseken elhangzottak publikálásához.

A rendszerváltás forgatókönyve kiadásának jogi feltételei végül a Nyilvánosság Klub 1996. októberi, az Országgyűlés adatvédelmi biztosához küldött beadványa nyomán teremtődtek meg. Az 1997. szeptember 1-jén megszületett hivatalos állásfoglalás alapkérdése az volt: az EKA közfeladatot látott-e el vagy sem, hiszen előbbi esetben a hatályos jog szerint a dokumen-

tumok nyilvánosak, utóbbiban viszont marad az engedélyhez kötött kutatási, publikálási módszer.

A kutathatóság lehetőségét az adatvédelmi biztos érdeklődésére a megkérdezett kulcsszereplők egyértelműen támogatták, de úgy vélekedtek, hogy az EKA nem volt közjogi alakzat.⁶

Az adatvédelmi ombudsman ezzel szemben abból indult ki: a jogállamot mindenekelőtt a formák és szabályok tisztelete jellemzi, de „a pártállami múlt és a demokratikus átmenet tényeinek jogi megítélése mindig felvet tartalmi kérdéseket is”. „Az EKA – mint megállapította – hangsúlyozottan a jog talaján állt, nem konspirált.” Szabad Györgyöt idézve fogalmazta meg a jogi paradoxont: az EKA közjogi meghatározása azért hiányzik, mert célja éppen a közjog restituálása volt. Az Országházba költözésnek, „még mindig a közjog nélküli közjog viszonyai között”, a szimbolikus jelentésén túl is fontosság tulajdonítható, hiszen ezzel lényegében megszűnt a veszélye annak, hogy az állam felforgató összeesküvésnek tekintse a szervezetet, másrészt a Nemzeti Kerekasztal létrejötté hatalmi tényezőként ismerte el az EKA-t.⁷

Mindezek alapján az adatvédelmi biztos az EKA üléseinek jegyzőkönyveit lényegét tekintve közérdekű adatnak minősítette, hozzátéve, hogy „mindezek nem jelentik azt, hogy a felvételek teljes nyilvánossága ma a hatályos jog alapján, az EKA tagjainak akaratával szemben is kikényszeríthető lenne”. De a nyilvánosságra hozatal ügyében nem nyilatkozó egykori résztvevők beleegyezésétől, az erre való felhívás után, el lehet tekinteni – áll az ombudsman jelentésének összefoglalásában.⁸ Ezek a megállapítások a megszorítások nélkül érvényesek voltak az úgynevezett háromoldalú tárgyalások dokumentumaira is, így, ami a jogi feltételeket illeti, a rendszerváltás legfontosabb forráscsoportjának megjelentetése útjából elhárultak az akadályok.

Külön történet a források megőrzési helyének, illetve a megőrzés technikai feltételeinek biztosítása – ami azonban már kevésbé szorosan tartozik magának a tárgyalat kiadványnak az előtörténetéhez.

Fontosabbak ebből a szempontból a sajátos dokumentumok publikálása kapcsán felvetődő módszertani problémák. Már önmagában a források törzsanyagának közlése is komoly kutatómunkát igényelt, hiszen például a munkabizottságok tevékenységének dokumentációja meglehetősen hiányos, az Ellenzéki Kerekasztal üléseinek jegyzőkönyvei csak video-, illetve hangfelvételen maradtak meg. A hangfelvételek leírása – ahogy a kötetek egyik szerkesztője írja a kiadás módszertanát részletesen bemutató dolgozatában – kezdetektől felvetette a szövegbe való beavatkozás szükségességének és felelőségének kérdését.⁹ Hiába volt egyértelmű ugyanis, hogy a követendő ideál a teljes hűség, ha az egyidejű megszólalások, az élőbeszéd pontatlanságai és a technikai fogyatékoságok¹⁰ miatt alig érthető, kaotikus jegyzőkönyvek jöttek volna létre. A részletek mellőzésével: a kötet szerkesztői hatal-

mas és úttörő munkát végeztek, amikor az elektronikus hangrögzítéssel született források írásba foglalásának lényegében maguk kialakított módszertana alapján, nemegyszer a régészeti leletek restaurálásához hasonlóan, töredékekből állították össze a hitelesnek mondható „tárgyat”.

A végtermék azt mutatja: sikerült úgy rekonstruálni a hiteles tartalmat, hogy közben elkerülték a felesleges stilizálást. A szerkesztők csak ott nyúltak hozzá az élőbeszéd sokszor töredezett mondataihoz, ahol ez elkerülhetetlen volt, s nem kísérelték meg pótolni a technikai okok miatt érthetetlen mondatrészeket, ahol ez lehetetlennek mutatkozott. S akárcsak sokszor az „életben” is a hallgatóság feladata a nem túl szabatosan beszélők mondanivalójának dekódolása, a kötetekben is sok mindent bíztak az olvasó értelmezésére.¹¹

4 A recenzens ezúttal kettős értelemben sem nevezhető elfogulatlanak. Egyrészt, s ez talán a fontosabb, szereplője a műben feldolgozott történetnek. Ha az Ellenzéki Kerekasztal ülésein nem az első pillanattól vett is részt, csak – mondjuk így – a másodiktól, de a kezdetektől közvetlen közelből figyelhette a történéseket, a Nemzeti Kerekasztalnak nevezett tárgyalásokon pedig szinte mindvégig jelen volt, s az egyik albizottság munkájában érdemi szerepet is vitt. Másrészt, és ez az előbbiektől független, politikusként eleve nehéz elfogultság nélkül írnia a mai rendszer genezisének bemutató könyvről.

Az egykori résztvevő számára életre szóló, meghatározó élmény, hogy részt vehetett a rendszerváltó tárgyalásokon, amikor – némi pátosszal – tudta, hogy a történelmet formálja. A recenzens így nemcsak egy történet lenyomatait látja a kötetekben, hanem az emlékek, egykori benyomások szemüvegén át is olvassa a dokumentumokat, ugyanakkor minduntalan rajtakapja magát: akaratlanul is azt figyeli, milyennek látja hajdani önmagát.

Saját szöveget sok év után újraolvasni mindig különös feszültséggel jár, hiszen öröm, ha vállalható, és bosszantó, ha nem. A rendszerváltás dokumentu-

6 ■ Szabad György: a részvétel „magánvélemények kifejtésével egy közszereplésnek tekinthető”; Kónya Imre: „A tárgyaláson való részvétel nem volt közszereplés, hiszen belső taktikai egyeztetés volt zárt tárgyaláson”; Tölgyessy Péter: „... az Ellenzéki Kerekasztal semmiképpen nem számított közjogi alakzatnak. Funkciója a formálódó pártok közötti véleménycsere, zárt ajtók mögötti kompromisszumkeresésre vonatkozott.” In: Majtényi: *i. m. Élet és Irodalom*, 1997. szeptember 5.

7 ■ *Uo.*

8 ■ *Uo.*

9 ■ Ripp Zoltán: *i. m.* 149. old.

10 ■ A tévénező, a rádióhallgató azért tudja követni a parlamenti vitákat, mert az éppen felszólaló mikrofonja van bekapcsolva, a helyszínen a közbekiabálások viszont sokszor elnyomják a hangját. Az EKA ülésein csak „általános mikrofon”, illetve a videokamera mikrofonja volt jelen.

11 ■ Nem árt emlékeztetni: a hivatásos gyorsírók az élőbeszéd leírása közben általában stilizálják annak esetlegességeit. Így például az országgyűlési felszólalások szövege a jegyzőkönyvekben sokkal fésültebb, mint amikor elhangzanak.

mainak olvastán ez az ismerős feszültség felerősödik, hiszen olykor szembe kell nézni azzal, hogy a több mint tíz éve mondottakból mára sok minden hályogkovácsi tudatlanságnak tűnik, s annak következményével is, hogy a szövegek jelentős része az egykori élőbeszéd leírásaként keletkezett. Ez az „átlagos” olvasó számára a kötet műfajával együtt járó adottság, a résztvevő viszont akarva-akaratlan fennakad saját alkalmi fogalmazásának sutaságain.

Az elfogulatlan kutatót természetesen csak az érdeklő, mennyire használható a múlt tanulmányozására a kiadvány, szakmai értelemben mennyire hiteles, a vállalt keretek között mennyire teljes. Nos, ami a szakmai hitelességet illeti, komoly kritika aligha illetheti e gondos munkát. Ami viszont a hangulati elemeket érinti, csak részlegesen idézhetők fel – de ez nem a szerkesztők felelőssége. Egyik oldalon áll az egykori résztvevő emléképe, amelyben a rendszerváltásnak csak egyik, bár kétségtelenül kiemelten fontos színtere volt az EKA, hiszen a szereplők tudták, történelmet formálnak. De a tárgyalások közben a média, az egymást követő gyűlések, fórumok, az egész ország arról szólt, hogy minden másként van és lehet, mint azt akár előző nap az ember hitte. A másik oldalon viszont ott áll egy impozáns könyvsorozat, amelynek műfaja, a forrásközlés, szerencsére nem alkalmas a heroizálásra, már csak az élőbeszéd szó szerinti visszaadása miatt sem, hiszen még a legmagasztosabb elképzelések is suta, töredezett mondatokként jelennek meg. És persze ott a harmadik „szereplő” is, napjaink olvasója, aki több mint tíz év történéseinek ismeretében, az egykori ideák és a létező világ között tatóngó széles szakadékot látva rezignáltan tekint vissza, nem átéli, legfeljebb érti (vagy nem érti) az egykori hangulatot, a bizakodást.

5. 1989–90 különleges helyet foglal el az elmúlt két évszázad hasonló jelentőségű magyarországi fordulatai között. Ha eltekintünk az 1944–45-tel kezdődő átalakulástól, amely előtt a szovjet hadsereg magyarországi megjelenése tisztította meg a terepet, akkor a nagy, forradalmi léptékű változások, tehát 1848, 1918 és 1956 meghatározó közös vonása, hogy döntő szerepet játszott bennük az addigi politikai eliten belüli ellenzék. De a három forradalom abban is mutat hasonlóságot, hogy a társadalmi nyomás mindegyikben félresöpörte a konformista politizálási technikákat, ha tetszik, a józan megfontolásokat, és megkísérelte, sőt ideig-óráig sikerre is vitte a lehetetlent, az úgynevezett reálpolitika részleges, olykor teljes kiiktatását.

1989 ebben a tekintetben nem folytatta az elődök hagyományát: a tárgyalásos rendszerváltást kezdeményező ellenzék a hatalom sáncain kívülről érkezett, s jelei is alig mutatkoztak annak, hogy az önkorlátozó, utólag alkotmányos forradalomnak elnevezett átalakulást bármiféle népmozgalom igyekezett volna félretolni. Sőt: nem vitatva, hogy a dűledező kommunista rendszerrel szemben jócskán mutatko-

zott elégedetlenség, eltérően a valóságos forradalmaktól, 1989-ben a formálódó ellenzék társadalmi támogatottsága igen szerény volt. (A kiadvány kevéssé tükrözi a sajtó egykori meghatározó vonulatának álláspontját: kinek a nevében tárgyalnak az ellenzékiek a nép feje felett?)

Csak néhány tömeges demonstrációra került sor, s az egy 1989. március 15-e kivételével ezek gyakorlatilag csak a fővárost érintették. Sőt annak ellenére, hogy a tüntetések rendszerellenes éle egyértelmű volt, nagyjából nem az aktuális hazai politika elleni tiltakozásra szerveződtek, s mindig megmaradtak az előre meghirdetett, konszolidált, békés keretek között. A március 15-i demonstráció, a tiltakozás a romániai falurombolások ellen, de még a Nagy Imre-temetés is szimbolikus ügyekhez kapcsolódott. Kivételnek a Bős-Nagymaros-tüntetés nevezhető, illetve a Magyar Televízió 1989. március 15-i jelképes lefoglalása. Az előbbi indíttatása valóban, egyértelműen aktuálpolitikai volt, az utóbbi pedig valamilyen hasonlóhoz, azonban inkább mutatkozott jól rendezett népszínműnek, mintsem vad, forradalmi hevületű akciónak.

A magyar társadalom túlnyomó részének passzivitását mutatja az is, hogy a letűnő rendszer parlamenti képviselőinek lemondását, visszahívását követően kiírt időközi választások jelképes erejűkhöz képest szerény, esetenként az érvényességhez sem elégséges érdeklődés mellett zajlottak, s az ugyancsak szimbolikus jelentőségű 1989. november 26-i országos népszavazáson a jogosultaknak kevesebb mint 60 százaléka jelent meg.

Nem kapcsolódna szorosan tárgyunkhoz, ha megkísérelnénk részletesen elemezni a magyar társadalom rendszerváltáskor, s – ettől nem elválaszthatóan – az azt követő évtizedben is észlelt passzivitásának okait. Mindenesetre nyilvánvalóan döntő szerepet játszott ebben, hogy sem *a valami ellen*, sem *a valamiért* motíváló ereje nem mutatkozott átütőnek. Másként fogalmazva: a magyar társadalom számottevő része nem érzekelte, hogy a „létező szocializmus” folytathatatlan, s nem látott maga előtt olyan alternatívát (a kor kedvenc kifejezésével: nem volt olyan jövőképe), amely cselekvésre mozgósította volna.

Mindebben két tényező játszott döntő szerepet. Egyrészt az, hogy bár a Kádár-rendszer a hetvenes évek végétől sorra mondta fel a szocializmus nagy ígéreteit, illetve annak földi másait (kiszámítható jövő, szociális biztonság, olcsó lakás és közszolgáltatások), de leleményesen keresett és talált úgynevezett közérzetjavító ellenszolgáltatásokat, s közben lehetővé tette, hogy az erre hajlamosak a fekete, a szürke, sőt a legális gazdaságban is az előző évtizedeknél tágabb keretek között találják meg boldogulásukat. Másrészt késleltette a végkifejlet érzékelését az is, hogy a szélesebb közvélemény szinte semmit sem észlelt abból, hogy a Szovjetunió gyakorlatilag feladta a második világháború óta érvényes katonai

és politikai doktrínáját, a jogot, hogy a Varsói Szerződéshez tartozó országok status quóját minden rendelkezésére álló eszközzel megőrizze.

A nyolcvanas évek közepétől a válság, a hatalmon lévőkhöz kapkodásának, elbizonytalanodásának jelei viszont a politika iránt érdeklődő közönség számára egyértelműen megmutatkoztak. De a politikai hatalom gyakorlóinak nagyobb része is kénytelen volt szembenézni azzal, hogy az addigi, akár még az évtized első felében is sérthetetlennek tekintett keretek között nem oldhatók meg a gazdasági problémák. Mindezzel együtt azonban a fennálló világ a többség számára egyáltalán nem tűnt folytathatatlannak.

A magyar társadalom igényelte a szocialista állam atyáskodó, létbiztonságot jelentő gondoskodását. Vágyott ugyan a nyugat-európai országok életszínvonalára, a jóléti kapitalizmus vívmányaira, de ezt nem kötötte össze szükségszerűen a piacgazdasággal, a pluralizmussal, egyáltalán: a versenyszellemmel és az individualizmussal. Érzekelte a szabadságjogok hiányát a „létező szocializmusban”, de ezt csak a kisebbség találta elviselhetetlennek. A többség tudomásul vette, megszokta az egyéni érdekérvényesítést, az elégedetlenség levezetésének kialakult technikáit, megtanult együtt élni a korlátozott nyilvánossággal. A magyar társadalom döntő része még 1989–90-ben sem kapcsolta össze a kommunista politikai rendszer porladását, összeomlását gazdaságának versenyképességével, közgazdasági elképzeléseinek tarthatatlanságával. Nem akart tehát rendszerváltást, csupán a meglévő rendszer egyes tulajdonságainak megnyirbálását, kijavítását, az egykori tapasztalatok szerint: szocializmust kommunisták nélkül.

6. A magyar rendszerváltás egyik legérdekesebb kérdése, hogy ebben a milióban mi kényszerítette a hatalmat arra, hogy a gyenge ellenzékkel tárgyalásztalhoz üljön, a tárgyalásokon folyamatosan visszavonuljon, s a tárgyalások 1989. szeptemberi formális lezárta után még megmaradt stratégiai és szimbolikus privilégiumainak nagyobb részét is feladja.

Már egykor is világos volt, de több mint tíz év távlatából, az azóta megismert dokumentumokból még egyértelműbb: a magyar politikai vezetést nem valami fordulatszerű megvilágosodás, a hirtelen elkötelezettség a demokratikus normák mellett, de nem is a tömegnyomás, a kezelhetetlennek látszó elégedetlenség és persze nem a befolyását tekintve gyenge ellenzéki szervezetek ültették a tárgyalásztalhoz.

A hetvenes évek utolsó éveitől a magyar kommunista rendszer eróziója mind egyértelműbben megmutatkozott. Néhány régi vágásúnak tekintett vezető politikust nem számítva, még az MSZMP felsőbb szintjein is kevesen vállalták a rendszerrel való teljes azonosulást. A gazdasági, valamivel később a politikai reformelképzeléseket nem ideológiai, s persze még kevésbé pragmatikus érvekkel utasították el, hanem nyersen a hatalom kívánságaira, legfeljebb a

geopolitikai adottságokra hivatkozva, utóbbin a Szovjetunió valós, sokszor azonban csak vélt beavatkozási hajlamát, a Varsói Szerződést, a KGST-t és a tagországok döntő többsége vezetésének irritáltságát értve.

Kádár nemcsak azért vált a nyolcvanas években mind egyértelműbben önmagát túlélő figurává, mert azt hirdette – és valószínű, hitte is –, hogy nincs válság, vagyis a problémák a több mint húsz évig alkalmazott technikákkal – az „annyit változtassunk, hogy érdemben ne változzék semmi” jegyében – kezelhetők. A kádári politika elavultságát inkább az exponálta, és végül Kádár személyes bukását is inkább az készítette elő, hogy Gorbacsov színrelépését követően egyre kevésbé felelt meg a tényeknek a Brezsnyevi időszakban kialakított hivatkozás a Szovjetunió konzervatívizmusára, reformokat elutasító álláspontjára. Bármennyire inkoherens, felszíni jelenségeket érintő változtatásnak látszott is a peresztrojka és a gláznoszty, mellettük Kádár óvatossága megmutatta, hogy az újítások korlátozásának, elutasításának egyik fő oka már nem feltétlenül a Szovjetunió, hanem ő maga.

Tudjuk, Gorbacsov már 1985-ben utalt arra Kádár Jánosnak, hogy a Szovjetunió az addigiaknál nagyobb önállóságot enged a szocialista országok számára.¹² Az 1986-os KGST-csúcsértekezleten pedig nyilvánosan is meghirdette: a Szovjetunió a jövőben tiszteletben tartja a szocialista országok szuverenitását, sőt az e tekintetben folytatott addigi gyakorlatról önkritikusan nyilatkozott.¹³ Az ilyen kijelentések önmagukban természetesen nem mutatkozhattak átütő erejűnek, már csak azért sem, mert éppen Kádár emlékezhetett még az 1956. október 30-i, hasonló tartalmú szovjet kormánynyilatkozatra, és persze a folytatásra is. A kijelentésekkel azonban ezúttal szinkronban voltak a tapasztalatok, miszerint a Szovjetunió, maga is súlyos gondokkal bajlódva, már nem képes és – nem utolsósorban ezért – nem is akar érdemben segíteni a gazdasági nehézségekkel küszködő szocialista országoknak. Az akkori szovjet külügyminiszter, a legfelsőbb politikai vezetés tagja, Eduard Sevarnadze például 1988 júliusában, a Varsói Szerződés vezetőinek tanácskozásán nyíltan beszélt arról, hogy a Nyugat minden tekintetben felülmúlta a Szovjetuniót, mely nem bírja a fegyverkezési versenyt, gazdasága válság előtti állapotban van.¹⁴ De a kádári és a Kádár-korszakban felnőtt MSZMP-vezetés már nem volt képes a megváltozott helyzetben egységes és megújuló politikát kialakítani. „Óvatosan tapogatóztak, aggályosan igyekeztek kipuhatolni, hogy egy-egy szerény kül- vagy belpolitikai lépésük milyen reakciót vált ki. A régi módon intrikáltak egymással, miközben magukat a »szocializmus« és a »megújulás« egyedüli letéteményesének igyekeztek beállítani” – írja a

12 ■ Gorbacsov tárgyalásai... 22. old.

13 ■ Uo. 23. old.

14 ■ Uo. 24. old.

15 ■ Uo. 27. old.

szovjet és magyar vezetők tárgyalásainak dokumentumait közlő kötet bevezetője.¹⁵

Míg Kádár 1968 tanulságaként, félve a különutaság demonstrálásától, következetesen elutasította a másodiknak nevezett gazdasági és az érdemi politikai reformok igényét, utódai reformokról, demokratizálásról beszéltek, s bele is fogtak lényegi újításokba. A kádári törzsgárda kiszorítása után a vezetés zöme azonban már nem rendelkezett olyan koherens nézetrendszerrel, amely a változtatási elképzeléseknek mintegy természetes keretet szabott volna. A hatalomhoz ragaszkodáson túl nem kötötte őket semmilyen belső meggyőződés, s nem kaptak külső, szovjet eligazítást sem. Egyre homályosabbá vált, hogy a hatalom megtartásán kívül mi a szocializmus sine qua nonja, sőt hogy létezik-e egyáltalán ilyesmi. Hiszen valódi tulajdonosokat keresve a rendszer már elmozdult a társadalminak, illetve a szövetkezetinek nevezett állami jellegű tulajdon felsőbbrendűségének elképzelésétől; az érdek- és véleménykülönbségek tudomásulvételével óvatossá feladta a monolit politikai berendezkedés hagyományát; a nyilvánosság előtt részlegesen szembenézve valódi történelmével, fogantatásának egyáltalán nem szeplőtelen részleteivel a szocialista múlt is inkább vált teherrel, mint válalható örökséggé. Mindezeket túl a nyolcvanas évek kézzelfogható ígéretei, reményei is beváltatlannak maradtak. Az életszínvonal szükségszerű és állandó emelését, a gazdasági versenyképesség folyamatos javítását vagy a fegyverkezési versenyben való helytállást ekkoriban immáron közel tíz esztendeje késleltették a gazdasági stagnálás, az alig kezelhető adóssághatárkövetkezményei.

A rendszer korábbi keretei között világosak voltak a tabuk, a hatalom fenntartásának szempontjai, s így a kommunista tanokat érintő alapkérdések fel sem merülhettek. 1987–88-tól azonban, a szocializmus megújításáról, demokratizálásról, reformokról beszélő, az addigi politikai nyelvi formulákat csak használó, de a rendszer alaptételeit meggyőződésként már magáénak nem valló pártvezetés új helyzetben találta magát. Nem számolt egyebek között azzal, hogy az addigi dogmák védővonalának megszűnte milyen következményekkel jár. Az előremenekülés jegyében kezdeményezett reformok, bármilyen lényeginek tűntek is az addigi viszonyokhoz képest, nem hogy elejét vették volna a további változtatási igényeknek, hanem következetlennek és bátortalannak látszottak.

A nyolcvanas évek első felében például nemigen jutott eszébe senkinek, hogy nyilvánosan felvesse a többpárti demokrácia igényét. Nem egyszerűen a diktatórikus berendezkedésben indokolt félelem miatt, hanem mert a rendszer logikája alapján ilyesmi értelmetlennek is tűnt. De amikor a hatalom belekényszerült a pluralizmus elfogadásába, a többpárti demokrácia elutasítását már csak avval a formulával kísérhette meg képviselni: „nálunk történelmileg úgy alakult”, hogy a véleményszabadság egypárti berendezkedésben valósul meg.

A rendszerváltás forgatókönyve oldalait lapozva felidéződik az egykori tapasztalat: 1988–89-ben az MSZMP saját, szilárd nézetrendszer hiányában, a gyenge, de szerveződő ellenzék, illetve az egyre nagyobb nyilvánosság nyomása alatt folyamatosan hátrált. Attól a pillanattól kezdve, hogy tudomásul vette: léteznek ellenzéki politikai szervezetek, majd elfogadta, hogy tárgyal velük, a szocializmus új modelljére hivatkozó, korlátozott változtatások mellett szóló érvek tarthatatlannak mutatkoztak. A közjogi kérdések körül folyó vitákban – és a tárgyalások lényegében erről szóltak – a fennálló rend alapvető intézményeinek megőrzése mellett sokkal több érvet nem lehetett felhozni, mint az egypártrendszer mellett: „nálunk történelmileg úgy alakult...”, már tudniillik, hogy ezek léteznek. Az ilyen szöveg lényege annyi volt: csak. Kicsit bővebben: ehhez a tételhez ragaszkodunk, mert hatalmunk megtartása ezt kívánja. Márpedig a „csak”-hoz ragaszkodás az adott helyzetben egyet jelentett volna a tárgyalások gyors és egyoldalú berekesztésével, amit a megosztott, szilárd belső meggyőződést nélkülöző MSZMP-vezetés már nem mert vállalni.

Abban, hogy az MSZMP kényszeredetten elfogadta: tárgyal az ellenzékkel a rendszerváltásról, kezdetben a taktikai elemek, ha tetszik, hatalmi machinációk játszották a fő szerepet – ez ma már, a publikált források alapján is, egyértelmű. Nevezetesen, az állampárt vezetői úgy vélték: a nézeteikben meglehetősen diffúz, rendszerváltás melletti elkötelezettségükben heterogén ellenzéki szervezetek képtelenek lesznek valódi alternatívát felmutatni, közös nevezőt kialakítani, komoly tárgyalópartnerként fellépni a hatalmas szakapparátust, az állami és pártbürokrácia egészét maga mögött tudó, több mint negyvenéves hatalmi rutinnal rendelkező MSZMP-vel szemben. De hogy az MSZMP egyáltalán szembetalálta magát a tárgyalni – nem tárgyalni alternatívával, annak okai a rendszer válságában, közelebről legitimációs ideológiájának elpárolgásában, a szovjet politika változásával felszínre törő belső megosztottságban, bizonytalanságban és a mindezek mögött meghúzódó gazdasági gondokban keresendők.

Ezzel együtt, mint azt más források mellett *A rendszerváltás forgatókönyve* kötetei is tanúsítják, az 1989-re szervezetté váló ellenzék már létével, nagyobbreszt pedig összehangolt fellépésével, a hatalom változtatási ígéreteinek számonkérésével döntően járult hozzá a hatalmi privilégiumokról lemondani nem akaró, a rendszer tabuját nehezen feladó MSZMP-n belül kialakult meghasonlottság, megosztottság, elbizonytalanodás felerősödéséhez.

Ma már ismert, hogy a szovjet vezetés 1989 februárjában, tehát még a magyarországi ügynevezett kerakasztal-tárgyalások ötletének felvetése előtt számolt a magyarországi pluralizmussal, a többpárti parlamenti berendezkedéssel. (Ekkor még úgy vélték, az MSZMP koalícióban megőrizheti hatalmát, amennyiben az ellenzék egy részével lehetséges az –

ügymond – konstruktív együttműködés.)¹⁶ Az MSZMP a tárgyalások kezdetén még ennél többre számított, minden jel szerint arra, hogy ha elveszti is kizárólagos hatalmát, az ellenzéki politikai erők szerepe hosszabb ideig szerény, korlátozott marad. *A rendszerváltás forgatókönyve* az MSZMP és az ellenzék között folyó tárgyalások bemutatásával, de a közölt dokumentumokban olvasható utalásokkal és nem utolsósorban a szerkesztők jegyzeteivel plasztikusan érzékelteti, milyen gyorsan változott meg az állampárt pozíciója 1989 kora nyarától.

A tárgyalások érdemi részének lezárásakor, 1989 szeptemberében még nem látszott eldőlni, hogy az MSZMP említett reményei végképp szertefoszlának, hogy a hatalom megosztása, a rendszer átfogó reformja helyett alig fél éven belül valódi rendszerváltás lesz, az MSZMP eltűnik, a helyébe lépő MSZP a folytonosság és az uralmi pozícióval történő visszaélési szándék ellenére is kénytelen szembenézni először a hatalom elvesztésének lehetőségével, majd választási veresége minden következményével.

7 Viszonylag széles körben él a hit, hogy az Ellenzéki Kerekasztal pártjainak megosztottságát, a törést a szeptemberben megszületett zárónyilatkozatot aláíró és alá nem író pártok között kizárólag a köztársaságielnök-választás miatti nézeteltérés váltotta ki. *A rendszerváltás forgatókönyvéből* kitűnik, hogy az éles véleménykülönbség már az MSZMP-vel kötendő gyors, sok mindent lezáratlanul hagyó, kompromisszumos megállapodáshoz vezető helyzetértékelés körül ki-robbant. Az úgynevezett aláíró pártok (MDF, kisgazdák, kereszténydemokraták, Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, Magyar Néppárt) abból a Néppárt által (1989. július 21-én) exponált helyzetértékelésből indultak ki, s ezt a nyilvánosság akkor aligha vehette észre, hogy szovjet, illetve kommunista értelemben konzervatív fordulattal kell számolni, Gorbacsov megbukhat, az MSZMP-ben a keményvonalasok visszavehetik a pártot. Ebből vonták le azt a következtetést, hogy sürgősen le kell zárni a tárgyalásokat, akár a függőben lévő ügyek eldöntésének későbbre halasztásával, illetve a köztársasági elnök ügyében az eredeti ellenzéki álláspont feladásával is (2. kötet, 416. sk. old.). Az alá nem írók sem a helyzetértékelést, sem a belőle levont következtetést nem osztották. Az Ellenzéki Kerekasztal szervezeteit 1989. július 21-től lényegében kettéosztotta a későbbi aláírók által követett elképzelés, miszerint gyors megállapodásra törekedve egy csomagról kellene tárgyalni az MSZMP-vel.

Tegyük hozzá: a forráskiadvány a csomag-ügy kapcsán lényegében igazolja az úgynevezett Antall–Pozsgay paktum létét. Lényegében, hiszen formális, aláírt megállapodás természetesen nem létezett, de a dokumentumok és a jegyzetek olvasója számára világosan kitűnik, hogy a két politikus közös forgatókönyv szerint igyekezett a maga oldalán terelgetni a tárgyalások menetét. Túl azon, hogy a két szemben álló tárgyalófélnél a maga oldalán kulcsszerepet játszó két politi-

kus különgegyeztetésének következményei elég világosan kitűnnek, nem kérdéses, hogy saját pozíciójuk, illetve az általuk helyesnek vélt ügy érdekében létezett is számukra közös nevező. Pozsgaynak az állt érdekében, hogy bizonyítsa az MSZMP-ben: ő az, aki eredményesen képes kivitelezni a párt taktikáját, az ellenzék úgynevezett radikális, illetve kompromisszumképes részének kettéválasztását. Antall viszont úgy vélte: az ő küldetése az 1945 utáni kisgazdapárt analógiájára létrehozni a sokféle törekvés integrálását megvalósító jobbközép formációt, amely a történelmi hagyományoknak megfelelően tartós kormánytöbbséget biztosít majd. Ehhez átmeneti kompromisszumnak tekintette az MSZMP-vel való gyors megállapodást, a vele szívesen együttműködő Pozsgay valószínű köztársasági elnökké választását.

A források alapján nem lehet vita tárgya, hogy az úgynevezett aláíró pártok eltértek az ellenzék eredeti álláspontjától, amikor elfogadták, hogy az országgyűlési választások előtt, s ráadásul közvetlen választással szülessen döntés a harmadik Magyar Köztársaság első elnökének személyéről. Érdekesebb, hogy milyen érvek szóltak a vélemény megváltoztatása mellett, illetve mutatkoztak-e jelei korábban is az ellenzéki szervezetek 1989 szeptemberében nyilvánossá váló éles véleménykülönbségeinek.

Az érdeklődők számára nem újdonság, de most már a hiteles forrásokot olvasva is látható, hogy Antall József megjelenésével szinte egy időben, az ő iniciatívájára kezdték megkülönböztetni magukat az önmeghatározásuk szerint keresztény, nemzeti, jobbközép szervezetek, a szeptemberi aláírók. A kötetekben az is követhető, hogy korábban is kemény vitákban alakult ki az Ellenzéki Kerekasztal közös álláspontja, de a nézetek jellemzően az úgynevezett történelmi pártok és az újak (Fidesz, MDF, SZDSZ) közötti választóvonal mentén váltak el, míg 1989. július végétől az említett aláíró, illetve alá nem író szervezetek nézete ütközött.

Az 1989. szeptemberi, a tárgyalásokat gyakorlatilag lezáró megállapodással a közjogi kérdések számottevő részében az ellenzék számára elfogadható megállapodás született, ugyanakkor az állampárt uralmi monopóliumainak lényeges elemei megmaradtak. Az aláírt egyezmény egésze a média ügyeinek rendezetlenségével, az állampárt vagyonával történő elszámolás elmaradásával, a munkahelyi pártszervezetek és a munkásorség továbbélésével és a reálisan Pozsgay Imrere váró köztársasági elnöki pozícióval az MSZMP elképzeléséhez állt közelebb, hiszen számukra a tételes jognál fontosabb volt a politikai hatalom, míg az ellenzék eredeti szándéka éppen a békés átmenet feltételeinek biztosítása volt, amibe a hatalmi monopóliumok leépítése egyértelműen beletartozott.

Az SZDSZ által kezdeményezett népszavazással, illetve az ennek révén a hatalomra gyakorolt nyomással tulajdonképpen 1989. november végére fe-

jeződött be az Ellenzéki Kerekasztal eredeti programjának végrehajtása, a tárgyalások elsietett lezárásával félbemaradt ügyek nagyobb részének rendezése. (Az ekkor már MSZP-ként a hatalmat kézben tartó párt, illetve a vele továbbra is szimbiózisban tevékenykedő kormány megpróbált elébe vágni a népszavazásnak, így végül maguk javasolták a munkahelyi pártszervezetek megszüntetését és a munkásörsgé jogutód nélküli felszámolását.)

Tízegynéhány év távlatból az egykori konfliktusok, nézetkülönbségek természetesen átértékelődnek. Az 1989. szeptemberi megállapodás élesen megosztotta az ellenzéki pártokat. Ma eléggé általános a vélekedés: a magyar rendszerváltás sikeres technikai lebonyolításában egyaránt fontos szerepet játszottak az MSZMP-vel gyors kompromisszumot kereső, a szeptemberi megállapodást aláíró szervezetek, illetve az alá nem írók, a népszavazást támogatók. Előbbiek akarva-akaratlan azt hitték el az állampárttal, hogy még mindig kézben tudja tartani a történeket, s esélye van, ha koalícióban is, a hatalomban való megmaradásra. Utóbbiak viszont népszavazási kezdeményezésükkel, majd az úgynevezett Dunagateüggyel (vö. 13. old.) és más akciókkal kiharcolták az Ellenzéki Kerekasztal eredeti céljait.

Valószínűleg a tárgyalások más résztvevője is sok újdonságot talál az igen alapos jegyzetanyagban. Természetesen ezek közül első pillanatban legizgalmasabbnak az tűnik, hogy a politikai rendőrség tevékenysége mennyiben érintette az Ellenzéki Kerekasztal működését, hiszen egykor erről lehetett a legkevesebbet sejtteni. A résztvevők biztosak voltak abban, hogy megbeszéléseiket lehallgatják. A feltételezés, a kötetből kitűnik, nem volt alaptalan, az ellenzékét még a tárgyalások alatt is figyelték, tevékenységükről napi operatív jelentéseket készítettek, vagyis az MSZMP egykori vezetői tájékoztatást kaptak a velük szemben ülők terveiről. Az más kérdés, hogy magának az Ellenzéki Kerekasztalnak a lehallgatását – a mai ismeretek szerint – a Parlament épületébe való beköltözéstől megszüntették. (A hetedik kötetben külön tanulmány tárgya az állambiztonsági szervezet és az EKA „kapcsolata” – Révész Béla: *Az Ellenzéki Kerekasztal és az állambiztonsági szervek*. 7. kötet, 420–478. old.)

Ma már azt is tudjuk, s ez sem különösebben meglepő, hogy az Ellenzéki Kerekasztalnál is helyet kaptak olyanok, akik beszerzett jelentéskészítők voltak, s valószínűsíthetően olyanok is, akik nem pusztán tudósítottak a történekekről, de aktívan, külső politikai megbízást teljesítve az eseményeket is próbálták befolyásolni (akár a politikai rendőrség megbízásából, akár az MSZMP vezetésében meglévő személyes kapcsolatok révén). A kiadvány mindenesetre közvetve az ügynöki tevékenység korlátait bizonyítja: végső soron bármilyen sok információt gyűjtöttek is össze a politikai ellenlábasokról, bármilyen technikával igyekeztek is befolyásolni a történeket, a rendszer szétesését nem tudták feltartóztatni, és az eseményeket a politikai rendőrség, illetve a hatalom birtokosai nem irányították, hanem elszenvedték.

Az igazság az, hogy a titkosrendőrségi extrémításoknál sokkal izgalmasabbak a tárgyalások háttérrel felidézhető jegyzetek, amelyek az egykori résztvevő számára is új vagy elfelejtett, a történeke idején részleteiben nem ismert összefüggésekre mutatnak rá. A szerkesztők igyekeztek minden szálat elvarrni, minden elejtett hivatkozásnak utánajárni.

Az egykori EKA oldalán ülő recenzensnek természetesen a ma már hozzáférhető MSZMP-iratok alapján készített jegyzetek a legérdekesebbek, hiszen a tízegynéhány év előtti feltételezések és a valóság összevetése, ha nem hoz is megdöbbentő felfedezéseket, de árnyalja a képet. Nem kétséges, az állampárt meghatározó politikusait ekkor már nem tartotta össze a rendszer megszokott mechanizmusa, a párt hierarchia, illetve a Szovjetunió normáinak feltétlen elfogadása. Az egyéni ambíciók, a rivalizálás, a korábban megszokott igazodási pontok eltűnése új helyzetet teremtett. Ugyanakkor nem meglepő, hogy a kötetekből világosan kitetszik: az az Ellenzéki Kerekasztalon belül, elsősorban a Magyar Néppárt, a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság és a Kereszténydemokrata Néppárt által képviselt vélemény, miszerint az ellenzéknek kváziszövetségesei ülnek az MSZMP vezető köreiben, minden alapot nélkülözött. Az ellentétek, a megosztottság ellenére az állampárt vezetői hatalmuk, befolyásuk mind teljesebb megőrzésére, az ellenzék megosztására törekedtek, álláspontjuk legfeljebb a tárgyalási taktikában, illetve abban tért el egymástól, miben kénytelenek engedni.

8. A feldolgozott események óta eltelt időszak elegendő ahhoz, hogy az egykori résztvevők is némi távlatból tekintsenek vissza a történekekre, mégis felvetődik a kérdés: időszerű-e ez az impozáns kiadvány? Ha az aktualitás felől közelítjük meg e nagyszabású munkát, a legfontosabb annak tisztázása, készíthető-e tizenkét évvel az események után szakmai értelemben igényes forráskiadvány, megfelel-e a kötet sorozat a tudományosság formai kritériumainak, beszűremkedik-e lapjaira valamilyen módon az aktuálpolitika, értsük ezen akár a napi politika körüli nézetkülönbségeket, akár kicsit tágabban a rendszerváltás óta zajló vitákat.

A kiadvány a primer forrásközlésen túl az elérhető források szinte teljes körére épülő, igen akkurátus jegyzetanyagot és apparátust is tartalmaz. Nyilvánvaló: kerülhetnek még elő érdemi új információk, elsősorban egyes személyeket érintően, lappangó, illetve ma még nem kutatható iratokból, de mindez nem változtat azon, hogy kijelenthető: szakmai értelemben legalább olyan igényes, színvonalas a munka, mint ha mondjuk egy száz év előtti időszak miniszterelnökségi üléseinek jegyzőkönyveit vagy Kossuth iratait publikáló forráskiadványt tartanánk a kezünkben. A tanulmányokat közlő hetedik kötetet nem számítva, ahol a szerzők természetesen személyes álláspontjukat képviselik, nincs nyoma a sorozatban semmiféle politikai szempontnak, elfogultságnak.

Ha az időszerűséget vizsgáljuk, felvetődhet: kit érdekelnek ma a rendszerváltás 1989. évi mikrotörténetei? – de ez már messze nem a tudományosság kérdése. A válasz itt is egyértelmű: az ilyen igényes forráskiadványok általában szűk szakmai közönségnek készülnek, de nemcsak a kortársaknak, hanem jövőbeli kutatóknak is. Csak helyeselni lehet, hogy a téma iránti pillanatnyi érdeklődéstől függetlenül, amint a publikálás feltételei megteremtődtek, így egyebek közt a szükséges pénzügyi források rendelkezésre álltak, a szerkesztők belevágtak a munkába.

Más típusú megközelítés, ha arra keressük a választ, hogy az egykori történetek egyre teljesebb nyilvános dokumentációja befolyásolja-e a rendszerváltással kapcsolatos látens és nyílt vitákat, a kerekasztal-tárgyalásokon szerepet vállaló politikusok és pártok mai megítélését?

Hihetnénk, minél többet tudunk a tényekről, annál kevesebb tér jut a fantáziálásnak, annál több a kötöttség az interpretációban fenntartható nézetkülönbségekben. A rendszerváltás azonban annyiban bizonyosan hasonlatos a magyar múlt más korszakaihoz, hogy a tények és bizonyítékok nem korlátozzák a képzeletgazdag „elméleteket”, a múlt és a jelen összefüggéseiről alkotott ítéleteket.

A magyar múlt tele van cáfolhatatlan legendákkal: Zrínyi Miklóst nem a vadkan ölte meg, Petőfi Szibériában halt meg, Széchenyi, Teleki Pál nem öngyilkos lett, Trianonról Károlyi Mihály és a '19-es kommunizmus vezetői tehetnek, vagy legújabbban (az Országos Rendőrkapitányság ezredesi rangú kommunikációs igazgatójának „civilben” lefolytatott, könyvben ismertetett nyomozása szerint) József Attila nem öngyilkosság, hanem vasúti baleset áldozata lett.¹⁷

Maga a valóság sokszor túlságosan triviális a romantikára és bennfentességre igényt tartó, többnyire félművelt közönség számára, így hajlamos a valódi történelemmel szemben az ízlését jobban kielégítő, képtelen fantazmagóriáknak hitelt adni, s bizonyítékként sokszor zavaros magyarázatokat, komolytalan feltételezéseket elfogadni.

Persze másként ítélt az ember, ha jövedelmező szenzációkeresésről van szó (József Attila esete), esetleg ártalmatlan rögeszméről (barguzini Petőfi), romantikus mítoszról (az nem lehet, hogy a nagy Zrínyi, Széchenyi stb. úgy halt meg...), s megint másként, ha gyűlölködésen is alapuló „koncepcióval” állunk szemben.

A magyar szélsőjobboldal például már évek óta lelkesen forgalmazza a rendszerváltás sokféle csalódottságára magyarázatot adó úgynevezett rózsadombi paktum legendáját. Jellemző, hogy a közszolgálati Kossuth Rádió *Vasárnapi Újság* című műsorának volt főszerkesztője a válogatott interjúit összegyűjtő kötete előszavául e paktum vélt szövegét, a rózsadombi tizenhármak titkos egyezményét illesztette be.¹⁸

Az igen gyenge hamisítvány szerint 1989. március 15-én, „miközben hazánk népe az első szabad emlé-

kezést tartotta”, egy budai villában titkos tárgyalás folyt, amelyen a távozó szovjet hadsereg tábornoka, a szovjet titkosrendőrség ezredese, az amerikai követség első titkára, a CIA egyik tisztje, az izraeli titkosszolgálat képviselője, a magyar római katolikus, református és izraelita egyház egy-egy megbízottja és öt magyar politikai vezető vett részt. Ők, tizenhárom írták volna alá azt a hűz pontból álló diktátumot, amelynek értelmében kimennek ugyan a szovjet csapatok, de ezért súlyos árat kell fizetni.

A bugyutácska „dokumentumról” könnyen kimutatható, hogy a magyarországi helyzetet kevésbé ismerő, saját vágyainak, reményeinek megvalósulatlanlanságára magyarázatot kereső szélsőjobboldali, minden bizonnyal amerikai emigráns körökben keletkezett.¹⁹ Ha hihetnénk, hogy racionális érvekkel cáfolhatók az ilyen összeesküvés-elméletek, akkor érdemes lenne feltenni mondjuk a kérdést: egyáltalán, hogyan jutott el az ország a titkos megállapodásig, hacsak a hatalom addigi hátrálását nem egy másik paktum írta elő? Miért csak a későbbi politikai szereplők nevét véli ismerni a megállapodás közzétevője, a többi jelenlévőt miért nem? Miért vonták be a rendszerváltásban semmilyen szerepet nem vállaló egyházak képviselőit a paktumba?

Látható azonban, hogy az sem zavarja az „elmélet” forgalmazóit, hogy a későbbi történetek láthatóan nem vettek tudomást a megállapodás pontjairól, így elmaradt a Szovjetunió kárpótlása a csapatkivonás után a hátrahagyott épületekért, javakért; elmaradt a szovjetellenesség megakadályozása; a zsidóellenes megnyilatkozások megtorlása; a magyar zsidóság teljes kártalanítása; a jobboldali vagy szélsőjobboldali pártok választási indulásának és szervezkedésének megakadályozása stb.

Cáfolattal azért sem érdemes bajlódni, hiszen látható: a rózsadombi paktum hite ugyanúgy él tovább, mintha *A rendszerváltás forгатókönyvének* nyolc kötete nem létezne, holott a kerekasztal-tárgyalások során, ha lett volna a tárgyalófeleket korlátozó nemzetközi megállapodás, a korábban csak hangfelvételen őrzött forrásokban nyílt vagy rejtett utalásként csak-csak felbukkanna valami nyom.

A történeti tények megismerhetősége más tekintetben sem befolyásolja az utókor véleményét. Nem hat revelációként, hogy a kötetekből kitűnik: az MSZMP egykori tárgyalói közül hányan játszottak szerepet az Antall-, majd az Orbán-kormány fontos pozícióiban; hogy Antall József az EKA-tagok háta mögött valóban együttműködött Pozsgay Imrével; hogy az MDF az 1989. szeptemberi megállapodás előkészítésekor a maga úgymond pártpolitikai megfontolásai miatt adta fel az EKA eredeti álláspontját; hogy az Ellenzéki Ke-

17 ■ Dr. Garamvölgyi László: *Hogyan halt meg József Attila?* Licium-Art, Bp., 2001.

18 ■ Lakatos Pál: *Betonba döngölt Magyarország*. Kairosz, Bp., 2000.

19 ■ Először az *Amerikai Magyar Élet* közölte, 1992. február 20-án.

rekasztalhoz utólag, a későbbi aláírók erősítésére beléptetett KDNP vezetőjéről azóta kitűnt, beszervezett besúgó volt stb. Mint ahogy annak sincs jelentősége a mai közönség számára, hogy az egykori Fidesznek *A rendszerváltás forgatókönyvéből* jól látható normái milyen mértékben térnek el a maiaktól. A közelmúlt és a jelen közötti kapcsolat, s ez nem e könyvsorozat kapcsán vált világossá, a legtöbb ember számára csak töredékesen kontinuuus. A hétköznapok színterei, a tárgyak, a családtagok, az ismerősök a folytonosságot jelenítik meg, de a társadalmi léptékű történesekben a többség számára nem létezik a múlt által determinált jelen, s leginkább csak a szólamok szintjén merül fel a korábbi cselekedetek, kijelentések és a jelen közötti morális viszony feszegetésének lehetősége.

A szélesebb közvéleményt nyilvánvalóan nem a rendszerváltás hiteles története érdekli, hanem a következmények. Márpedig a jogállami forradalom is csak olyan lett, mint a többi, nem valósította meg az álmokat, sőt a létező rendszer sokkal ellentmondásosabb, esendőbb, mintsem hogy bele lehessen nyugodni: a világ ilyen, igazságtalanságokkal, ellentmondásokkal terhes. Mennyivel jobb hinni: a világ nem ilyen, csak valakik elrontották, valakik valamilyen önszándékkal megtervezetten tették ilyenné.

A mai politikai pártok többsége, különféle okok miatt, de nem mutat az átlagembernél nagyobb érdeklődést a közelmúlt történelmének tényei iránt, holott látszólag az volna a logikus, ha ez nem így lenne, hiszen születésük, s persze a mai rendszer születése szempontjából is kulcsfontosságú forrásokat közöl ez a kiadvány. A politikusok természetesen elsősorban pragmatikus alapon közelítenek a múlt tényeihez: ami használható mondanivalójuk szempontjából, azt kiemelik, ami nem, azt hanyagolják. Márpedig, mivel a közönséget alapjában véve nem érdekli a rendszer genezise, eleve nem látszik különösebben hasznosnak a rendszerváltó tárgyalásokkal érdemben foglalkozni. De más praktikus szempontok is azt indokolják, hogy a múltépítés mítosza ne *A rendszerváltás forgatókönyvének* tényeire támaszkodjék. Az MSZP például a maga szociáldemokrata imidzséhez nehezen tudná használni a tárgyalások tényeit, hiszen az MSZMP mégiscsak az előző rendszert próbálta őrizni, sőt az 1989 októberében alakult mai párt is védte, amit menthetőnek vélt, és még stikliktől sem riadt vissza (Dunagate, népszavazás körüli viták, pártvagyon mentése stb.). A mai Fidesz számára nem fontos annak felidézése, amikor még jelenlegi szövetségeseivel vitázott, s az SZDSZ-szel értett egyet minden érdemi ügyben. A történelem aktuális igények szerinti értelmezésére, a mítoszteremtésre az EKA-nál sokkal alkalmasabb mondjuk az 1989. június 16-i Orbán Viktor-beszéd.

A rendszerváltás forgatókönyvében jól látszik, hogy amikor a hatalom és a még gyenge ellenzék képviselői leültek tárgyalni a békés politikai átmenetről, az – minden formális megállapodás nélkül is – azt je-

lentette, hogy sikeres megbeszélések esetén a felek kölcsönösen elfogadják egymás legitimitását. Hiszen nem lehetett úgy tárgyalni, illetve békésen készülni a demokratikus választásokra, hogy a felek bármelyikének is retorzióval kellett volna számolnia. Az 1989. szeptemberi megállapodás elfogadásától vagy elutasításától függetlenül, az érdemi politikai erők a választásokig tartó szakasz folyamatában lényegében ennek megfelelően viselkedtek. A népszavazás, de az úgynevezett Dunagate-ügy is a hatályos jog alapján kezdeményezett, illetve számon kért akció volt. Senki nem mondta fel a konszenzust, miszerint a tárgyalásos, megállapodásos eljárással a régít ügy váltja fel az új rend, hogy a jogrendszer folyamatos marad. Mindez azt is jelentette: a jogrendszer folytonosságából, illetve a tárgyalófelek egymás sajátos legitimitását tudomásul vevő viszonyából következően nem merülhet fel, hogy a korábbi hatalmi, elnyomó apparátusokban addig ismert szerep alapján bárki automatikusan büntethető, diszkriminálható, alkalmazási tilalom alá vonható lenne, beleértve az egyszerű MSZMP-tagságtól a politikai rendőrségen át egészen az MSZMP vezető posztjaiig minden, a rendszert működtető státust.

Hogy a múlt tényei e tekintetben – legalább morális szempontból – kötöttséget jelentenek, érthető módon soha nem volt kedvelt témája a rendszerváltó pártoknak, hiszen az egyébként meglehetősen passzívan viselkedő társadalomban egy idő után elég erőteljesen jelentkezett a pontosan és nehezen körvonalazható igazságtétel, olykor a bosszú igénye. Igaz, az előző rendszerben viselt szerepért formális felelősségre vonásra csak igen szűk körben látszott mindig is lehetőség, de a tárgyalások egykori résztvevői közül többen tartják politikai megfontolások alapján napirenden a kommunista rendszer büneiért viselt felelősség ügyét. Más kérdés, és a közelmúlt és a jelen közötti diszkontinuitás itt is látványosan mutatkozik meg, hogy a múlt bünei szinte kizárólag a jelen szereplői kapcsán, a politikai küzdelmek eszközeként, igen gyakran minden ténybeli alap nélkül kerülnek elő, miközben a valódi felelősök mindenki által elfeledve itt élnek köztünk. Az ilyesmire fogékony közönséget azonban nem különösebben foglalkoztatják a történelmi tények, s nem köti – nevezük így a – rendszerváltás logikája, jogrendszere sem. Számukra valóságos bűnök és szimbolikus felelősök léteznek, s az igazságtétel iránti igényük ennek megfelelően eleve kielégíthetetlen.

A nagyszabású kiadvány, ahogy a szerkesztők előszava reméli, minden bizonnyal nélkülözhetetlen kézikönyv lesz a korszak kutatói számára, s haszonnal forgathatja minden, az egykori események iránt érdeklődő olvasó. Az már nem a szerkesztőkön múlik, hogy a kereslet a közelmúlt megismerésére e pillanatban igen szerény, s a jelen számára levonható, kézenfekvő következtetések felismerésére mutatott hajlam ma elhanyagolható. □